

ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО 1917-1918

ВЛАДИСЛАВ ВЕРСТЮК

Національна Академія Наук України

Інститут Східно-Європейських досліджень

Київ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ПОЛІТИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА 1917 РОКУ*

В сучасній Україні ім'я Михайла Грушевського вже не потребує ні стислих, ні довгих глумачень. Його можна зустріти на сторінках шкільних і високошкільних підручників, на шпальтах газет, воно звучить по радіо і телебаченню, ім'я М. Грушевського присвоєне академічним установам. Його постать у бронзі прикрашає центр Києва і Львова, а праці перевидаються і читаються. В пантеоні національних героїв сьогодні немає рівних М. Грушевському, в тінь його постаті потрапив навіть Тарас Шевченко. Серед української інтелектуальної еліти можна іноді почути зле іронізування з приводу того, що для сучасної української влади Грушевський ідеально підійшов на роль національної ікони¹.

Важко сперечатися з тим, що сучасна українська влада прихильно ставиться до М. Грушевського, але зводити лише до її прихильності розмах суспільного інтересу до його життя та творчості було б помилковим. Зверну увагу на останню видану в Україні бібліографію праць М. Грушевського і про Грушевського, підготовлену Б. Грановським. Розділ “Література про життя та діяльність” в цій книзі нараховує понад 1800 позицій². За моїми вибірковыми підрахунками половина з них створені в 90-х роках минулого століття. Це безпрецедентний показник публічного, в тому числі і наукового, зацікавлення, масштаб і природу якого ще доведеться глибоко осмис-

* Доповідь було виголошено 17 березня 2002 року на науковій конференції, присвяченій 135-літтю від дня народження М. Грушевського у Нью-Йорку.

¹ Див.: Я. Грицак. “Реабілітація Грушевського і легітимація номенклатури: “Партія влади” платить Грушевському визнанням за те, що він озброїв її інтелектуально й уможливив політично”, *День*, 1996, 28 жовт.; Н. Яковенко. “Вшанування Грушевського – підсвідома спроба захиститися від майбутнього”, *День*, 1996, 20 лист.

² Михайло Грушевський – перший президент України, академік. Бібліографія (1885-2000 рр.). Укладач Борис Грановський. Київ, 2001, стор. 34-137.

ловати. Грушевськознавство останнього десятиліття вимагає і чекає на свого вдумливого і неупередженого істориографа.

Так чи інакше треба визнати, що в силу подібної практики стає все складніше знайти хоч невеликий клаптик в царині діяльності Великого Українця, який би ще не привабив до себе допитливе дослідницьке око. Можливо такої ділянки вже нема. Але існує проблема глибини і вичерпності дослідження, скрупульозності у виявленні джерел та об'єктивності їх інтерпретації. Тут існують великі можливості, які хотілося б показати на прикладі теми "Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року".

Якщо великим вченим, незаперечним авторитетом в історичній науці М. Грушевського зробила його *Історія України-Руси*, то великим політиком – його діяльність на чолі Української Центральної Ради. 1917 рік – це час найвищого піднесення його політичної кар'єри. Про це чимало написано, а після видання фундаментального збірника документів Центральної Ради³ діяльність Грушевського як голови і координатора роботи УЦР можна вивчати майже день за днем. Проте відомо, що Михайло Сергійович був не просто чудовим спікером, який знав, кому надати слово, як спинити занадто красномовного, як допомогти промовцю-невдачі знайти загублену думку, як стисло і ясно підвести підсумок дебатів. Він, як людина неординарна, вмів поєднувати дві роботи одночасно. Ось що з цього приводу пізніше пригадував колишній секретар Центральної Ради Михайло Єремійв: "Працездатність Михайла Сергійовича була феноменальна. Часто, уважно проводячи засідання, він, в той же час, писав резолюції, які мав предложити на закінчення дебатів, а ще частіше він правив на колінах коректи своїх численних писань, які мені надсилав для передачі йому директор нашої друкарні Лизанівський і які я йому дискретно передавав під столом. При цьому я не зауважив ні одного випадку, щоб він чогось не почув, або не реагував у відповідній спосіб на промову, і депутати ніколи не могли зауважити, що він робить зараз дві справи. Таким чином, керуючи Центральною Радою, він одночасно написав і видав свою популярну історію України, декілька підручників з різних ділянок і значну кількість політичних статей"⁴.

Згадана мною вище бібліографія під 1917 р. нараховує 87 публікацій М. Грушевського, з них лише 15 можна віднести до наукових, науково-популярних чи белетристичних, решта – це політична публіцистика⁵. Для дослідників історії Центральної Ради вона є надзвичайно цінним джерелом, яке допомагає глибше зрозуміти,

³ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. В 2-х т. Київ, 1995-1996.

⁴ Михайло Єремійв. "За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів)", *Український Історик*, 1968, ч.1-4, стор.103.

⁵ Михайло Грушевський – перший президент України, академік. Бібліографія..., стор. 218-221.

що ж відбувалося в стінах Педагогічного музею Києва, де засідала Центральна Рада, точніше інтерпретувати іноді надзвичайно лапідарні протоколи її засідань, краще зрозуміти логіку і пафос окремих рішень.

М. Грушевський надавав надзвичайно важливого значення цій публіцистиці, зважаючи на загальний невисокий освітній рівень українців та ступінь їх національної свідомости. Після повернення в Київ із заслання, він одразу ж і досить круто змінив напрям і характер діяльності Центральної Ради. Треба було не тільки реорганізувати її на майбутньому Всеукраїнському національному конгресі, а й задати відповідний моменту масштаб діяльності, обґрунтувати політичну програму. З цього починалась публіцистика М. Грушевського 1917 р. 25 березня в першому числі “Нової ради” з’явилась його знаменита стаття “Велика хвиля”, спрямована проти мінімалізму українських вимог. За нею – ціла низка інших статей, які підіймали пекучі політичні проблеми. “Для кожного номера “Нової ради”, що в очікуванні власної друкарні виходила в якійсь убогій партачці на Сінній площі, я писав статтю, – згадував Грушевський. – Як тільки з’явилась своя друкарня, я зараз їх зібрав і з деякими змінами випустив брошурою п. з. “Вільна Україна. Статті з останніх днів”. Разом з тим я ладив ширше політичне *specto* даного моменту: розвиток тодішнього політичного гасла Ц. Ради – “Якої ми хочемо автономії і федерації” (се була перша брошура, котру я випустив, і вона розійшлася щось чи не в 70 тис. примірників, в кількох виданнях); “Хто такі українці і чого вони хочуть” – начерк економічної програми, в котрій я розвивав соціалістичні принципи, включно до комуністичного принципу – “кожному по його потребах і від кожного по його спроможності”; “Звідки пішло українство і до чого воно йде” – короткий начерк української історії. Я переглянув також і видрукував наново свою збірку “Про українську мову і школу”. В перших місяцях революції ці брошури відповідали пекучій потребі й ішли дуже сильно – я ледве встигав їх друкувати...”⁶.

Публіцистика М. Грушевського виконувала одразу дві функції. Видавана масовими тиражами⁷, вона виявилась чудовим агітаційно-пропагандистським матеріалом для широкого загалу, який масово і стихійно долучався до українського руху і потребував освідомлення і чіткого визначення нагальних завдань моменту. Інша функція публіцистики М. Грушевського не потребувала великих тиражів, але була не менш, а, можливо, і більш важливою: голові Центральної Ради одночасно доводилось виступати і організатором (лідером) українського національно-визвольного руху, і його теоретиком-ідеологом,

⁶ Михайло Грушевський. “Спомини”, Київ, 1989, № 8, стор.145.

⁷ Статті М. Грушевського з “Нової ради” були не тільки перевидані окремою брошурою “Вільна Україна: (Статті проф. М. Грушевського в “Новій раді”. Ч.1-15. Київ, 1917), вони передруковувались в іншій українській періодиці: “Шляхи” (Львів), 1917, № 5-8; “Розсвіт” (Радштат), 1917; “Вістник СВУ” (Відень); “Промінь” (Москва), 1917 та ін.

який розробляв ідейно-теоретичні підвалини руху. Згадуваний М. Єремійв писав, що серед діячів Центральної Ради “не бракувало ні людей освічених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнювався М. Грушевському в умінні доточити свій історичний світогляд до біжучої хвилі...”⁸.

Уже початковий момент творення Центральної Ради показав, що українські сили є досить диференційованими. Поряд з ліберально-демократичною інтелігенцією Товариства українських поступовців активно подавали голос радикальні елементи соціал-демократичного та есерівського напрямків. Необхідно було їх об’єднати і сцементувати в єдиний національно-визвольний рух. Це було складне завдання. З одного боку, треба було переконати ліберально-демократичну інтелігенцію не обмежуватись програмою культурно-національних вимог, ставлячи їх гостро, демонструючи, за висловом М. Грушевського, “загальнонародний імперативний характер українських домагань”⁹. З іншого боку, треба було зробити так, щоб соціал-демократи та соціалісти-революціонери, які тяжіли до соціальних гасел та співпраці з аналогічними собі російськими партіями, не розкололи український рух, не відірвали від нього соціальною демагогією частину низового елементу.

Вдалося цього досягнути завдяки політичному і публіцистичному хисту М. Грушевського. Віддаючи належне йому, Д. Дорошенко писав, що “Грушевський вірно схопив ситуацію і ясно поставив перед українством завдання, які розгорталися перед ним з вибухом революції”¹⁰. М. Грушевський насамперед висловився за надання українському рухові широкого політичного поступу під гаслами національно-територіальної автономії України у федеративній Російській республіці. Під впливом постаті М. Грушевського ці гасла стали ідейним осереддям українського руху, їх взяли на озброєння фактично всі тодішні українські партії, і саме вони забезпечили українському руху єдність і монолітність. До сьогодення дня в історичній літературі можна зустріти докори і закиди М. Грушевському за “автономізм” і недооцінку самостійницьких гасел, які начеб-то могли дати суттєвіші результати. Можна твердити, що курс, обраний М. Грушевським, був найвиваженішим і найреалістичнішим для того часу.

Варто з’ясувати, що М. Грушевський розумів під поняттями “автономія” і “федералізм”. У його публіцистиці 1917 р. цим поняттям відведено чи не найголовніше місце. У брошурі “Якої ми хочемо автономії та федерації” М. Грушевський висловлюється за національно-

⁸ Михайло Єремійв, *вказ. праця*, стор.103.

⁹ Цит. за: Владислав Верстюк. Українська Центральна Рада. Київ, 1997, стор.112.

¹⁰ Дмитро Дорошенко, *Історія України 1917-1923 рр.* Т.1. Доба Центральної Ради. Нью-Йорк, 1954, стор.44.

територіальну автономію, яка розуміється як об'єднання всіх етнічних українських земель. Автономна Україна повинна мати, за Грушевським, всі державні атрибути, включаючи власну тарифну і митну політику. Вдумаємося: що передбачає митна політика. Насамперед, кордон. Без кордону, чітко окресленого, з міцною охороною, проводити митну політику не можна. Отже, федерація Грушевського ще на весні 1917 р. була дуже схожою на конфедерацію. Він розглядає її як "об'єднання в одній державі кількох держав"¹¹. Таким чином, федералізм як і автономія для М. Грушевського ніколи не були запереченням незалежної української держави, швидше це був необхідний і послідовний крок до її побудови. М. Грушевський добре розумів, що на створення незалежної держави в Україні тоді було замало сил, з одного боку, а з іншого – заклик до негайного відділення в умовах незавершеної світової війни був би розцінений російською стороною як підризна сепаратистська акція, яка б викликала адекватну відповідь. Можемо визнати, що в той момент політика М. Грушевського була мистецтвом реального.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на діяльність українських самостійників весною 1917 р. Чи дійсно вони були тоді реальною альтернативою Центральній Раді? Самостійники залишили по собі переважно емоційні згадки і дуже мало документів, з яких би можна було визначити глибину їхніх державницьких концепцій, їхню принципову відмінність від програми УЦР. З того, що надається до аналізу, маємо заяву ЦК Української народної партії, яка у березні 1917 р. оголосила про відновлення своєї діяльності після 10-ти річної перерви. В цій заяві ЦК УНП говорилось, чого в даний історичний момент партія ухвалила вимагати: "російська держава мусить бути вільною, дружньою спілкою вільних народів, мусить бути перебудована на федеративних основах"¹². Як бачимо, на перевірку документом, навіть партія М. Міхновського повторювала формули М. Грушевського. Цікаве продовження ця тема отримала на з'їзді українських правників у Києві 13 червня 1917 р. Першу доповідь на ньому про державний лад в Україні зробив М. Грушевський. Він почав з того, що український народ із давніх давен жив власним державним життям. У зв'язок з Москвою 1654 р. він увійшов "яко самостійний державний народ"¹³. Переяславська угода зв'язала дві самостійні держави. Прикінцевий висновок М. Грушевського: "Для найкращого забезпечення автономії України їй повинен бути наданий характер державний. [...] Для того, щоб надалі не можна було толкувати і так, і інакше зв'язку України з рештою Росії, то треба, щоб зв'язок цей був

¹¹ Михайло Грушевський, *Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ, 1991, стор.129.

¹² *Южний край*, Харків, 1917, 23 березня.

¹³ *Нова рада*, Київ, 1917, 15 червня.

створений на федеративних підставах”¹⁴.

Промова була схвалена оплесками. На з’їзді були представники самостійників. І що ж вони? “Нова рада” пише: “Проф. Герасимович вітає з’їзд від імені Союзу Української Державности і зазначає, що союз стоїть на тій самій платформі, яку зазначив в своєму докладі проф. Грушевський”¹⁵.

Отже, бачимо як важливо для історика не повторювати старі політичні тези, релікти ідейної боротьби української еміграції 20-30-х років, а шукати нові документи і з них виводити сучасні наукові інтерпретації.

На нових джерелах мені б хотілось побудувати наступну частину статті. При тій колосальній увазі до постаті М. Грушевського, про яку було згадано на її початку, здавалося, що вже не можна розраховувати на виявлення якихось нових джерел. Проте, готуючи додатковий том до збірника документів “Українська Центральна Рада”, я звернув увагу на невідомі мені раніше статті М. Грушевського, надруковані у газ. “Народна воля” – органі ЦК УПСР. Саме до цієї партії М. Грушевський приєднався весною 1917 р.¹⁶ Оскільки статті, на які я випадково натрапив, були мені незнайомі, я почав ретельно вивчати різні підшивки “Народної волі” за 1917 рік і виявив на її сторінках 16 публікацій М. Грушевського. Лише чотири з них були пізніше включені Грушевським до його брошури “Самостійна Україна”, і через цю брошуру пізніше цитувалися в наукових працях. Решта (12) ніде не передруковувалися, а відтак загубилися для дослідників. Навіть у бібліографії Б. Грановського 7 із 12-ти цих статей не згадані.

Тим часом, статті заслуговують на пильну увагу, вони суттєво розсувають межі публіцистичних зацікавлень М. Грушевського, уточнюють його ставлення до тих чи інших подій, які, здавалось, він тактично обійшов мовчанкою, дають додатковий матеріал для вивчення історії Центральної Ради. Наприклад, до цього часу в історіографії є різнобій у визначенні дати створення Центральної Ради. Називають 3-є, частіше 4-е та 9 березня 1917 р.

У статті “Тимчасовий український уряд”, надрукованій у № 5 “Народної волі”, М. Грушевський стисло викладає історію створення Української Центральної Ради і називає його дату – 7 березня 1917 р. (за ст. стилем)¹⁷. Саме в цей день наступного 1918 р. відбулося святкування першої річниці УЦР.

Наприкінці травня 1917 р. з Петрограда до Києва повернулась

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Формально М. Грушевський ніколи не був членом УПСР, навіть 1919-1920 рр., коли він очолював Закордонну делегацію УПСР та редагував журнал “Борітеся – поборите”.

¹⁷ *Народна воля*, Київ, 1917, 22 (9) травня.

делегатія Центральної Ради, яка дістала урядову відмову на прохання позитивно висловитися з приводу майбутньої української автономії. Відмова уряду глибоко зачепила почуття національної гідності українців. Україна і особливо Київ вирували хвилями протесту. Він добре описаний в літературі. Проте в ній нічого не говориться про особисту реакцію М. Грушевського на урядове рішення. Іноді йдеться про те, що він спеціально взяв довгу паузу, якою вміло прикрив організаційну підготовку I-го Універсалу. Виявляється, що це не так. М. Грушевський 6 червня опублікував у “Народній волі” статтю “Що воно?”, в якій позицію Тимчасового уряду визначив дискурсом: недалекоглядність чи підступність. Він пише, що уряд “обома руками черпає з України всякі засоби, кличе її до жертв всякого рода, але не може дати запоруку, що все се буде тільки тимчасове, і Україна буде забезпечена своїм автономним ладом від такого визиску, від такої хронічної, постійної реквізиції в будучині”¹⁸. Апелюючи до свого читача, М. Грушевський говорить про подвійну несправедливість, необ’єктивність уряду на фоні його обіцянок “признати самостійність Польщі”. Він не розуміє логіки заборони українського військового з’їзду, “тоді, коли відбувається військовий з’їзд польський, сіоністський, всеросійський солдатський і т.д., і т.д.”¹⁹. Видно, що автор статті схиляється до рішучих дій, для нього очевидно, що Україна “мусить дбати, щоб її основні домагання були сповнені і признані, незалежно від того, чи будуть колись Установчи Збори, які вони будуть і як випануть. І повинна бути дана певна можливість будувати місцеве життя вже тепер відповідно новим вимогам, пристосувати се жите до сих вимог, так як вони складаються зараз, а не чекати, поки та чи інша справа “попаде на очі” Тимчасовому Правительству і буде ним розрішена”²⁰.

Відомо, що автором I Універсалу був В. Винниченко, але не можна не помітити, що Універсал повторює чимало думок зі статті “Що воно”, її рішучу, тверду тональність.

В кінці серпня в Україні виникла нова критична ситуація, пов’язана із заміною Тимчасовим урядом “Статуту вищого управління України” на “Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові”. Майже два тижні Центральну Раду рвали політичні пристрасті, в основі яких лежала дилема: чи зберігати ділові стосунки з урядом, чи розірвати їх. Зрештою перемогла остання позиція. Чому це сталося і які це буде мати наслідки в майбутньому, М. Грушевський пояснив 24 серпня у статті “Україна дійде свого!”. Він пише, що більшість у Центральній Раді розуміла, що “ця “куца” автономія” – так Грушевський визначає суть “Інструкції” – у свідомої частини українського

¹⁸ Там само, 1917, 19 (6) червня.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

громадянства викличе обурення і гнів, але поряд з цією частиною була інша, яка не була готова до розриву з урядом. Крім того, Центральна Рада була поінформована, що “Інструкція” – це наслідок перегрупування сил у складі Тимчасового уряду, де знову гору взяли представники партії кадетів, вороже налаштовані до українського руху. На думку М. Грушевського, “Інструкція” виявилась максимумом можливого на той момент, і Центральна Рада визнала недоцільним цю можливість втрачати. Головне дістати владу правовим легітимним способом, а далі, спираючись на живі сили народу, розширити її повноваження за сприятливих обставин. М. Грушевський переконаний, що все буде залежати від національної активності: “... українському народові треба взятись за сильну працю, щоб реальне відношення перехилити в бік своїх домагань”²¹. Стаття дає зрозуміти, що М. Грушевський і керована ним Центральна Рада не сприймали “Інструкцію” як остаточний результат своїх взаємин з урядом, а лише як черговий тимчасовий компроміс “для дальшого свого кроку наперед до повної автономії України”²². Завершує статтю Грушевський думкою, що “українське громадянство не буде прилаштовувати свою діяльність ні до зловних випадів централістів, ні до істеричних викриків ворогів національної ідеї. Воно буде керуватись реальними потребами й інтересами свого краю й народу”²³.

Стаття “Важка хвиля” присвячена майбутнім Всеросійським Установчим Зборам. Автор звертає увагу своїх читачів на те, що Установчі збори – це рідкісна широка змога для українського народу “виявити свою волю що до будучого життя”²⁴ і цією змогою треба скористатись якомога пильніше і старанніше. Але сенс статті не лише в заклику взяти участь у голосуванні, виявити, яку “силу має на Україні український народ”²⁵, але і в тому, щоб ще раз заманіфестувати ідею проведення Всеукраїнських Установчих зборів. “Розуміється, будучий лад України буде будуватися не там на Всеросійських установчих зборах, а у нас же на Україні, – пише Грушевський. – На Українських установчих зборах, а не на Всеросійських буде затверджена конституція України, автономний статут України, що розробляється Української Центральної Радою. Там же на Українських установчих зборах буде вирішена в головніших основах справа земельна по волі і в інтересах трудящого народу, й інші основні справи будучого життя України”²⁶. Наведена цитата знову повертає нас до проблеми інтерпретації М. Грушевським поняття “автономія”. Вивчення його публіцистики

²¹ Там само, 1917, 6 вересня (24 серпня).

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само, 1917, 14(1) жовтня.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

перекоує, що це поняття ближче до осені 1917 р., коли український рух зміцнів і уконституювався на десятках з'їздів, сесій Центральної Ради, для Грушевського почало грати роль маскувального заходу, під захистом якого розгорнулася енергійна робота по будівництву основ української держави. М. Грушевський прекрасно розумів, що факт її можливої появи буде мати значення незрівнянно вище, ніж форма її стосунків з революційною Росією. Головне збудувати таку державу, а другорядна проблема її формальних зв'язків вирішиться сама собою.

29 жовтня 1917 р. Грушевський вступною промовою відкрив сьомі загальні збори Центральної Ради. Він говорив про перепони, які гальмували в останні місяці роботу Центральної Ради, головним чином, це була діяльність Тимчасового уряду. М. Грушевський закликав Центральну Раду якомога повніше обговорити ситуацію, що склалася, для того, щоб "відкрити шлях до мети, а ця мета – Українська Демократична Республіка в федеративнім зв'язку з народами і областями Росії"²⁷. М. Грушевський першим публічно у залі Центральної Ради озвучив ідею проголошення Української держави. Наступного дня на ранковому засіданні він мав доповідь про роботу над конституцією майбутньої держави. Опублікований звіт про цю доповідь надзвичайно стислий, всього кілька рядків, з яких неможливо зрозуміти зміст майбутньої конституції²⁸. Але через тиждень, в день ухвали Центральною Радою III Універсалу, у "Народній волі" з'явилася розлога стаття лідера Центральної Ради "Проект української конституції", яка детально охарактеризувала основні конституційні ідеї²⁹.

Не будемо переказувати змісту статті, вона досить розлога, але ключові її моменти зводяться, по-перше, до визначення характеру української держави – "республіка демократична", в якій не буде місця ніякому особистому режимові, де виконавча влада поставлена в докладно визначені рамки. Республіка унітарна, але з широким самоврядуванням на місцях, з конституційним забезпеченням прав національних меншин. По-друге, Грушевський приділяє чимало уваги розмежуванню повноважень з федеративним центром. Наприклад, верховне право в Українській республіці належить не федеративному центру, а українському народу і здійснюється через Всенародні збори України. В статтях, опублікованих у грудні 1917 р., М. Грушевський говорить про державний герб України, її новий адміністративно-територіальний поділ, про українську монетну одиницю, тобто ті атрибути, які відрізняють одну державу від іншої. На моє глибоке переконання, внесок М. Грушевського в теорію українського державотворення 1917 р. був визначальним. Центральна Рада та й увесь український національно-

²⁷ *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах*. Т.1, Київ, 1996, стор.371-372.

²⁸ Там само, стор.374.

²⁹ *Народна воля*, 1917, 20 (7) листопада.

визвольний рух знаходились не лише під організаційним, а й під ідейним впливом свого лідера. Значним чином цей вплив забезпечувався через політичну публіцистику М. Грушевського.

На завершення хочу зупинитися на текстологічних аспектах проблеми. Для стислості обмежуся одним прикладом. Стаття “Велика хвиля”, якою розпочалася публіцистика М. Грушевського 1917 р., містить два надзвичайно важливих речення, які цитують практично всі, хто пише про початок Української революції. Ось вони: “Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи”³⁰. Цитуючи ці речення, історики, як правило, без винятків, посилаються на “Нову раду” від 25 березня 1917 р., де стаття “Велика хвиля” була вперше опублікована. Не приховую, що так робив і я, поки не вирішив перечитати цю статтю за першоджерелом. Моєму здивуванню не було меж, коли я цитованого вище в ній не знайшов. Можна лише здогадуватись: чи ці надзвичайно сміливі для того часу думки були випущені з тексту поміркованішими за М. Грушевського редакторами “Нової ради” (А. Ніковський, С. Єфремов), чи сам М. Грушевський дописав їх пізніше. В літературі не вдалося знайти з цього приводу будь-яких пояснень, за винятком побіжної згадки Грушевським у “Споминах”, які цитовано вище. Він пише, що передрукував свої статті з “Нової ради” з деякими змінами окремою брошурою. Це була маленька підказка для того, щоб співставити тексти інших статей “Нової ради” з текстами брошури “Вільна Україна”. Зіставлення показало суттєві відмінності в статтях “Повороту нема” та “Від слова до діла”. У всіх без винятку статтях є різночитання, пов’язані, очевидно, з певною редакційною правкою при підготовці тексту брошури. Крім того, в “Новій раді” № 2 (28 березня 1917 р.) була опублікована стаття М. Грушевського “З старого до нового”, яка в брошуру “Вільна Україна” не була включена. Отже, поряд із проблемою наукової інтерпретації політично-публіцистичної спадщини М. Грушевського існує проблема тексту.

Час переходити до висновків. Почну з незаперечного: початок Української революції немислимий без постаті М. Грушевського, який відіграв в цей момент поряд із роллю організатора і керівника українського руху ролю його ідеолога. У формуванні концепції розвитку Української революції непересічне значення мала політична публіцистика М. Грушевського, в якій була розроблена цілісна і, на мого переконання, ефективна програма українського державотворення.

В цьому зв’язку думається, що великою і актуальною сьогоденною проблемою грушевськознавства є підготовка до видання книги політичних праць М. Грушевського. Вони мають не менше історичне значення, ніж наукові праці вченого.

³⁰ Михайло Грушевський, *Хто такі українці і чого вони хочуть*, стор.96.